

БОРИС ВЕРІГО.

Маси, техніка й лібералізм.

(З приводу книги Хозе Ортега і Гассет «Поостання мас»).

Перелічуючи представників модерної філософії історії, Хозе Ортега і Гассет звичайно згадують в одному ряді й поруч таких мислителів як Дільтей, Кроче й Колінгвуд. Рецензент в «Універсітас» (1947, 7), з приводу виходу в світ останньої книги Хозе Ортега «Consorcio and Liberty» (Нью-Йорк, 1946, с. 182), зазначає про нього: «Автор «Повстання мас» в своєму останньому творі виказує себе як сповнений зрозуміння, глибокодумний інтерпретатор нашої ситуації... Його інтерес віддано — і в цьому він виявляє себе як правдивий гуманіст — людині й цілому людству» (с. 840).

Книга Хозе Ортега і Гассет «Повстання мас» вийшла щойно в перекладі на німецьку мову в Штутгартському видавництві. Дата виходу (1947), розмір накладу (100.000), низька ціна (1 марка) говорять про вагу, яку надається сьогодні авторів і його твору. В іспанському оригіналі його «La rebellion de las masas» датована 1929 роком. Іншими словами: книга з'явилася в період між двома війнами, через десять років після закінчення першої світової війни й за десять років перед початком другої світової війни. Можливо, що переважний, а може навіть і виключний інтерес книги полягає для нас сьогодні не в уявній і удакій актуальності твору, як це, очевидно, здавалось видавцям німецького перекладу книги Ортега, а в її ретроспективності. Сьогодні ми масмо змогу перечитати книгу, яка належить зовсім іншому часу.

Що хотів сказати світові Хозе Ортега і Гассет, видаючи року 1929 свою книгу? Можна по різному ставитися до Хозе Ортега і його твору, але не можна заперечувати, що автор волів збагнути свій час і його перспективи. Він змагався, хоч і на власний кшталт з дійністю. Креслив для світа плян.

Війни 19 століття були війнами за рівновагу держав. Ще навіть перша світова війна року 1914 починалася як війна держав за втримання світової рівноваги. Світові потуги змагалися за переділ світу. Однак уже кінець першої світової війни засвідчив, що війни Нашого часу змінили свою функцію. Діяли закони розпаду. Імперії розіпадалися. Сьогодні ми знаємо: війни 20 ст. мають функцію революцій.

Друга світова війна, війна 1939—1945, була війною світу, розколотою надвоє. В відношенні до цієї війни 1929 рік був межевим роком. З цього року починається переформування світу, перерозташування сил, світова мобілізація сил. На порядок денний висувається проблема організації мас для боротьби за долю світу. Це визначило тему книги Ортега. Справа йшла про розробку теорії, про створення «теорії світової перебудови», про ролі мас в майбутній долі світу.

Я вже сказав: книга Ортега приходить до нас сьогодні як ремінісценція. Вона приходить як ретроспективна згадка. Приходить з світу, що колись був інший. Свого часу це була спроба філософа зрозуміти світ, який став незрозумілий. Чи не слід було б сказати, що вона є плід філософської розгубленості? Визнаймо: книга Ортега застаріла. Не теми, що їх обговорює автор, але книга. Вона драгує, драгує як і кожен анахронізм. Це Гамлет, що змагається з привидами. Дозволю собі повторити: інтерес книги Ортега — це інтерес, викликаний у нас не безпосередньо до книги, але до року, коли книга була написана.

Провідна тема книги — провідна тема епохи: проблема «маси». Властиво, як я вже сказав, проблема організації маси. «Цивілізація 19 ст. витворила масову людину», — ось теза, що з неї виходить автор і яку він кладе в основу своєї книги. Ортега намагався проаналізувати, як витворилося це нове явище, «маса» в суспільному житті Європи, де треба шукати його коріння, сенсу і мети.

«Цивілізацію 19 століття, — пише Хозе Ортега, — доводиться сприймати з двох головних точок погляду:

ліберальної демократії й техніки. Розгляньмо тепер тут ліпше останню. Сучасна техніка, — зауважує Ортега, — своїм походженням зобов'язана зв'язку капіталізму з експериментальними науками» (с. 71). Розгортаючи свою думку про зв'язок капіталізму, експериментальних наук і техніки, Хозе Ортега пише: «Не кожна техніка наукова. Винахідник крем'яного ножа не знав нічого про науку і все ж таки витворив техніку. Китай досягнув високого ступня технічної вмілості, не мавши однак і найменшого уявлення про існування науки. Тільки модерна європейська техніка має наукові коріння, і звідси походить властивий її характер, можливість необмеженого поступу. Інші техніки — мезопотамська, єгипетська, грецька, римська, орієнтальна — зростають до певного пункту свого розвитку, через який вони однак не можуть переступити і тому, ледве його досягнувши, починають костеніти й жалюгідно занепадають» (с. 71).

Витворення маси, як певного суспільного явища, властивого 19 століттю, — кількісне і якісне — стоїть, за Хозе Ортегою, в прямій залежності від зросту й розвитку західної європейської техніки в 19 ст. «Ця безприкладна західна техніка уможливила безприкладну плідність європейської людности. ... Протягом 5 століть перед 1890 р. кількість населення Європи не переступила 180 мільйонів; з 1800 до 1914 р. воно зростає до 460 мільйонів. Єдиний стрибок в людській історії» (с. 71), — зауважує автор.

19 вік призвичаїв нас до партикулярного, плюралістичного мислення, до приватности думки, до тенденції розчленовувати явища, вивчати кожне з них ізольовано в його відокремленій даності. 20 століття, натомість, виявляє іншу тенденцію: вивчати явища в їх спільності, не поодинокі явище, взяте в його особності, а зв'язки явищ. Хозе Ортега робить це. Для нього важить встановити зв'язки окремих явищ. В данному разі зв'язок: капіталізму, науки, техніки, демократії, зростання кількості людности. «Що техніка спільно з ліберальною демократією породили масову людину в кількісному розумінні цього слова, не потребує жадного дальшого обґрунтування» — твердить Хозе Ортега.

Але саме тут приходить поразка! Хозе Ортега не здібний перебороти труднощі в пізнанні «цілості зв'язків речей і явищ». Він жаде Атлант, щоб вгризати на своїх плечах тягар цілості всесвіту. Його досягнення випадкові, його здобутки епізодичні. «Ієрархія зв'язків», сенс і призначення цілостей, спосіб оперувати категорією «зв'язка» — усе це для нього не стільки система в філософії, скільки виграш в лотерії. Але він робить найгірше, що можна при цьому зробити: він партикулярно зв'язки. І тому його твердження набирають потворної химерности.

Я не хотів би бути голословним. Я навмисне взяв в Ортега в його книзі 12-ий розділ, де думки автора розгортаються з найбільшою послідовністю. Я йду за текстом, не відступаючи ані на крок від думки автора. Хозе Ортега висуває наступну тезу: «Ми, — пише Ортега, — мали на увазі зробити техніку відповідальною також і за масову людину з боку якої поганої якості» (с. 71). Він робить застереження: «Під масою, так я застерігав з самого початку, не треба розуміти спеціально робітників; маса не означає тут жадної суспільної класи, але класу людську чи гатунок людства, який трапляється сьогодні в усіх суспільних класах і тому для нашої доби характеристично, що маса визначає і панує!» (с. 71).

Те, що ми знайдемо далі у Хозе Ортега, надзвичайно типове для цього мислителя. Хозе Ортега обмірковує питання про класову природу суспільної влади. Він ставить питання: «Хто сьогодні тримає в своїх руках суспільну владу? Хто накладає на наш час печатку свого духового складу? Поза сумнівом, — відповідь він, — буржуазія!» (с. 71). Він

продовжує ставити питання, але відповіді які він дає на них, дивовижні. «Хто в буржуазії становить найвидатнішу групу шляхетство сучасності? Поза сумнівом, освічені: інженер, лікар, фінансист, учитель» (с. 71—72).

Я не заперечую: погляди на суспільство й суспільний лад можуть бути дуже розбіжні. Але ми хотіли б одного, щоб автор тримався якоїсь певної лінії. Як ми бачили, мова йшла у Хозе Ортеги про капіталізм і капіталістичне суспільство, про ліберальну демократію і про буржуазію, яка тримає в своїх руках суспільну владу. Але тепер ми довідуємося, що, говорячи про буржуазію, як про суспільну класу, що тримає в своїх руках владу, Ортега мав на увазі інженера, лікаря, фінансиста, учителя. Фінансист поставлений в один ряд з інженером, лікарем і учителем. Усі вони підведені під одну категорію «освічених». Освічені протиставлені неосвіченим. Освічені це й саме ті, що тримають в своїх руках суспільну владу.

Хозе Ортега ігнорує те, що інженер, лікар і учитель економічно не самостійні, що вони залежні. Не вони наймають, але їх наймають. Не ми служать, але вони служать. Не «фінансист» працює на заводі, який належить «інженерові», але інженер працює на заводі, що є приватною або акційною власністю фінансиста. Мені шкода, що я мушу згадувати тут про ці абеткові істини, диференціювати категорії, що ніяк не можуть бути ототоженні за ходом думки самого ж Ортеги.

Але Ортега продовжує ставити питання. «Хто всередині цієї групи репрезентує її якнайкраще і якнайчистіше? Поза сумнівом, науковці! Якщо б, — продовжує він, — яканебудь істота з іншої планети одвідала сьогодні Європу і, з наміром скласти про неї думку, спитала останню, за чим вона воліла б, щоб про неї судили. Європа, поза сумнівом, люб'язно й певна своєї відповіді, вказала б на своїх мужів науки. Планетарна істота, природно, шукала б не видатних одиниць, а рядових, загального типу «науковця», цю верхівку європейського суспільства. Отже, підсумовує Ортега, доведено, що сучасний науковець є основний зразок масової людини» (с. 72).

Доведено? Як доведено? Коли доведено? Логіку одсунуто вбік, її заступлено магією слів. Замість послідовності думок — послідовність слів. Чому масова людина з якісної точки погляду це науковець? Зрештою, можна вхопити певну логіку подійного висновка, якщо поставити в ізолювану взаємозалежність: експериментальну науку — техніку — масу, як продукт розвитку техніки. Хіба не науковці творці модерної техніки?

З'ясовуючи висунену ним тезу, що «сучасний науковець є пра-образ (Urbild) масової людини», Хозе Ортега аргументує: «Це не випадково!.. Не через особисті хибі кожного окремого індивіда, а тому, що наука, цей корінь цивілізації, невід'ємно робить науковця масовою людиною, тобто примітивною людиною, модерним варваром» (с. 72).

Читає потрапляє в комбінацію слів, в області зрушеної думки, логічних зсувів. Зв'язок реальності обернено в суб'єктивістичний зв'язок абстрагованих ідеологічних фікцій. Книга Хозе Ортеги і Гассет починає виглядати як словесний текст, теоретичний коментар до картин Пабля Пікассо. Сенс зміщений, урвані зв'язки переміщено в інший плян. Категорії комбінуються не за вимогами «зовнішньої об'єктивної даності світу», а за вимогами конструкції. Пікассо з окремих уламків скрипки конструє «не-скрипку», з окремих частин людини «не-людину». Те саме робить Ортега: з уламків світу, з часткових реальностей висадженого в повітря світу він монтує свій плян умовно реконструйованої дійсності.

Безперечно: наука є корінь цивілізації 19 ст. Безперечно: Хозе Ортега мав цілковиту рацію, коли р. 1929 він говорив про модерне варварство. Наступні десятиліття, трицять й сорокові роки, довели це з наочною наявністю: Аушвіц, Бухенвальд, знищені міста Європи створюють безпосередній доказ тому. Світ варваризується!...

Наука несе відповідальність за світ, знищений в 20 ст., але, очевидно, не в тому сенсі, як це прокладає Хозе Ортега.

Тут виявилася небезпека «мислення зв'язками». Над автором тяжить інерція партикуляризму, успадкованого від 19 ст. Оперуючи цілостями, творячи синтетичні форми, філософ надає зв'язкам партикулярного сенсу.

Заявивши, що наука, цей корінь цивілізації, робить науковця людиною маси, примітивізує його, обертає в модерного варвара, Хозе Ортега продовжує: «Це явище не нове і воно було встановлюване досить часто, але тільки в зв'язку з цим дослідом стане ясний його сенс і значення. Експериментальна наука постає вперше наприкінці 16 ст. з Галілеєм; Ньютон наприкінці 12 ст. надає їй принципологічне обґрунтування і з середини 18 ст. вона починає розвиватися. Розвиток окремої дисципліни відмінний од її виникнення й відбувається за інших умов. Так витворення фізики, в розумінні збірної назви для експериментальних наук, призвело до могутньої синтези. Це був витвір Ньютона і його сучасників. Ате розвиток фізики поставив перед нею інше завдання, протилежне синтезі. Щоб наука рухалася вперед, її представники повинні були спеціалізуватись. Науковці, але не наука. Наука не є фахова. Інакше б вона ipso facto перестала бути правдивою. Експериментальна наука, як цілість, не правдива, коли вона відокремлюється од математичної, логічної, філософії. Але наукова праця має необхідно фаховий характер» (с. 72).

Властиво, я тут міг би урвати цитату. Думка Хозе Ортеги ясна. Мова йде про те, що фізичні й біологічні науки розвиваються в дедалі все більший спеціалізації роботи дослідників. «З покоління в покоління наука все більше обмежується, замикається дедалі все вужче коло духової діяльності» (с. 72). «Експериментальні науки значною мірою в своєму розвитку зобов'язані наддивовижку посереднім, більш ніж посереднім головам» (с. 73). «Посередній учений спричиняється до поступу науки» (с. 73). «Раніше людей можна було просто ділити на освічених і неосвічених, на тих, що знають більше або менше, і на тих, що більше або менше не знають. Але фахівця не можна залічити в жадну з цих двох категорій. Він не належить до числа освічених, бо він не дбає ні про що, що не має відношення до його фаху, але він не є й неосвічений, бо він муж науки і найбільший авторитет в своїй ділянці світу. Ми могли б його назвати вченим неучом, і це було б слушно... В усіх інших науках, в політиці, мистецтві, соціальних справах він має погляди дикуна, безнадійного тупиці» (с. 74).

Це все блискуче й дотепно. Усе це цілком слушно. Але це є яскравий приклад партикулярних узагальнень, бо спеціалізація й механізація не є ознака лише експериментальних наук, фізичних і біологічних наук, але й усіх інших: філології, філософії, юридичних наук і т. д. Взагалі, це не є ознака лише науки й науковця, але й цілого процесу індустріальної праці. Процес праці розчленовується на виконання окремої вузької функції. Праця роздрібнюється і в наслідок того робітник декваліфікується. Він виступає як неекваліфікований робітник, «масовий» робітник, як «масова людина», за терміном Хозе Ортеги.

Мова йде про поділ праці «при організації суспільного процесу праці, — явище яке відзначив свого часу в 18 ст. Тюрго, полемізуючи з своїми попередниками, які зігнорували цей момент.

Це взагалі становить собою характеристичну рису книги: непов'язаність частин, кричуща суперечність тверджень. Хозе Ортега ліберал. Його книга написана в оборону ліберальної демократії, вона скерована проти мас і влади мас. Але філософ з одчайдушною наївністю зігнорував той факт, що ліберальна демократія, маса й масова людина — це все явища одного й того самого порядку, якнайцілішніше між собою пов'язані, дарма, що знов таки, суперечучи сам собі в 12 розділі, як це ми відзначали вище, він цей зв'язок — щоправда мимоходом — занотував

Хозе Ортега і Гассет — майстер окремих спостережень, майстер фейлетоної мансири. Але його логіка алогічна, його система епізодична й безсистемна. Його лібералізм наскрізь антиліберальний. Лібералізм сноба.

Книга Хозе Ортеги написана в оборону ліберальної демократії, але вона суттільно сповнена духу кастовості. Ортега відрізняє «масу» й «еліту», еліту він протиставляє масі, але в це протиставлення він вкладає більш ніж своєрідний зміст. Він закидає масі, що вона узурпувала розваги, які належать еліті. «Маса рішуче просунулась на передній плян суспільства; вона заповнила ресторани, користується з вигод, тішиться з розваг, які колись були приступні лише для небагатьох. Те, що, приміром, ресторани не були призначені для маси, це видно з того, що вони надто малі; народ завжди їх переповнює і наочно ad oculos демонструє цим новий факт, що маса, не перестаючи бути масою, займає місце еліти» (с. 9).

Цей абзац виглядає як маленький шедевр; він не потребує жадного коментаря, цей витончений зразок «соціального дендизму», Джорж Времелі в наші дні декларують себе на ділянці соціальної політики!

Я не можу собі відмовити в прискромності навести ще один уривок з Хозе Ортеги, де він нарікає, що, з одного боку, «життєві можливості, які тепер стали приступні для маси, відповідають в більшій частині тим, що раніше були призначені виключно для небагатьох», та, що, з другого боку, «одночасно маси не дозволяють, щоб їх вела еліта, вони відмовляють їй в послугі, підлеглості й повазі, вони одсовують її і самі займають її місце. Щодо першого твердження, то треба виразно підкреслити, що маси беруть участь в розвагах і послуговуються з вигод, що їх винайшли вибрані групи і раніше були виключно до їх послуг. Простий приклад: р. 1820 в Парижі було ледве 10 ванних кімнат в приватних домах (читай про це мемуари графині де Буань). Але ще більше: маси пізнали й вживають сьогодні, порівнюючи добре, багато з техніки, що їх давніше мали лише окремі особи. І не тільки щодо матеріальної техніки, але, що далеко важливіше, також політичної й соціальної» (с. 12—13).

Це могло б згучати в кращому разі як автопародія, якщо б ці філіпіки проти «узурпаторів елітарних розваг» не були повні останньої широти.

Хозе Ортега рішуче заявляє, що він «за демократію», але що він категорично проти «сучасної «наддемократії». «Значна доза лібералізму й повага до закону змякшали давню демократію. Під охороною ліберальних принципів і правових норм меншості могли жити й діяти. Демократія й закон, легальна життєва спільнота «були синонімами. Сьогодні ми живемо, коли тріумфує наддемократія, за якої маса діє прямо, без закону, нав'язуючи спільноті засобами матеріального тиску свої бажання і смаки... Давніше була ліберальна демократія, маси були переконані, що політики в громадських справах розуміють дещо більше, ніж вони» (с. 9), тепер самі маси воліють робити політику.

18 століття знало поділ суспільства на стани, привілейовані й непривілейовані, податкові. 19 століття знало поділ суспільства на класи. 20 століття дає про витворення нових форм суспільного поділу. Хозе Ортега і Гассет пропонують протиставити «масу» й «еліту» й повернути елітарній «меншості» права й привілеї, якими вони користувалися за тих часів, коли «давню демократію змякчала значна доля лібералізму й повага до закону».

Дух кастовості сповнює цю ідею «еліти» й «маси», що її розвинув Хозе Ортега. І хоч його, Ортегу, й залічують до «правдивих гуманістів», але чи не є його гуманізм відгуком антигуманізму Ніцше, який твердив, що немає жадного людства, але є тільки пани й раби, півбоги й півхудоба, що першим дозволено все і раби покликані бути за засіб для панів? Ці ідеї, якими колись жили піддані єгипетських фараонів і асирійських царів, відроджені Ніцше, в 19 ст. сприймалися як щось надзвичайне, оригінальне й нове. У Хозе Ортеги вони згучать, як банальності.

О. З.

З ПРЕСОВОГО ФІЛЬМУ

Не тільки українських, але й кіргізьких істориків щодняють тепер гострий партійній критиці в ССРСР. Секретар ЦК КП(б) Кіргізії для справ пропаганди, К. Орозаліс, в статті «Об ошибках киргизских историков и литературоведов» («Литературная Газета» № 61 (2376) з дня 7. грудня 1947), критикуючи видання «Известия Киргизского Филиала Академии наук ССРСР за 1945 рік, випуск I-ший», бідкається, що кіргізькі історики «ідеалізують і односторонньо освітлюють цілі історичні епохи», діяльність історичну «баїв, манапів і ханів, розглядають тільки з позитивного боку, не розкриваючи клясової боротьби кіргізького народу», «кіргізьких ханів рівняють (історик А. Бернштам) з... московським царем Іваном IV», (теж відвага рівняти якихось там ханів азійських монгольських племен з самодержцем і головою госуларства. «Даних для такого сравнения нет. При Иване IV было создано централизованное самостоятельное независимое русское государство, тогда как при Ормонхане не только не существовало самостоятельного киргизского государства, но даже племя «сарыбагыш», которому он стремился подчинить северные киргизские племена, зависело от кокандского ханства»), що автор не підкреслює того, що «кращі представники русського народу несли в Кіргізії передову культуру» і «не звертає уваги на вчення Леніна про дві культури клясового суспільства, культуру панівної кляси і культуру народню» і не розкриває моменту «приєднання кіргізького народу до Росії, до найбільш революційного в світі російського пролетаріату», що інший автор (Аврамзон) нічого не говорить про «ролю партії в боротьбі кіргізького народу за творення національної по формі і соціалістичної по змісту культури», «слабо освітлено питання про ролю руської клясичної

і особливо совєтської літератури в формуванні кіргізької літератури», і т. д. Але найбільше іритус секретаря ЦК КП(б) Кіргізії (який, очевидно, як свідчить його ім'я, належить до найпередовішого народу міра) — Москви), що кіргізький історик відважується твердити, що європейську культуру, культурні звичаї сприймають колишні кочовники (себо кіргізи) «за посередництвом русских і українців». («Совершенно ясно, что речь должна идти не о «европейской» культуре вообще, а о культуре великого русского народа и культуре социалистической»).

Що в москаля болять? Що кіргізькі історики, мовознавці і літературознавці можуть і відважуються називати речі по імені. Він не може забути А. Бернштамові, що згадує про похід Ідига-хана в 1408 р. на чолі татаро-монголів до Москви, Нижній Новгород, Переяслав, Ростов, Серпухов, що ввів у рабство тисячі русских (через те й таку оцінку ролі Ідига кваліфікує Орозаліс як «явно ошибочная, антинаучная»). Він не може допустити думки про рівність націй, і в нього цар Іван IV — це госулар самостійної держави, і не рівня якомусь там собі ханчикові кіргізького племені, що залежало від кокандського ханства. Він не може стерпіти того, що кіргізькі вчені говорять про вірність Кіргізії широких народніх мас, а лише частинка манапів перейшла на бік русских, його заливав жовч, що Кіргізія може приймати європейську культуру, і не засліплюватись «культурою» російського народу. І він не може запанувати над собою, коли кіргізькі вчені згадують про колонізацію і загарбання Кіргізії царською Росією, що присєднала Кіргізії до себе шляхом «завоювання», а не добровільного прилучення.